

La defensa de les costes catalanes i Pitiüses en època moderna

Joan Antoni Marí i Colomar

Introducció

Les costes del Principat, del País Valencià i de les Illes Balears patiren al llarg de l'època moderna un constant atac de pirateria que en modificà en gran mesura les pautes econòmiques, poblacionals i defensives.

L'enfrontament entre el món cristià i l'Islam arrelà ja en temps medievals, incloent-hi en aquesta pugna la pirateria. Així al segle IX hi ha constància d'un enfrontament marítim entre el primer comte d'Empúries, Armengol, o Irmingari, qui, al capdavant d'una esquadra s'enfrontà en aigües mallorquines a una altra musulmana provinent d'assaltar les costes de Còrsega, capturant-ne vuit naus, alliberant-ne cinc-cents captius cristians i obtenint-ne un important botí.¹

En aquest sentit, cal tenir en compte el context de la pirateria; per un costat hi ha el caràcter religiós, amb la guerra santa invocada des d'ambdós costats, amb les conseqüències d'aquestes que augmentaven el rebuig

1. Guillem ROSSELLÓ BORDOY, *L'Islam a les Illes Balears*, Daedalus, Palma de Mallorca, 1968.

cap el contrari, i, per un altre costat, la cultura agrària, depenent del clima, la qual afavoria la pirateria fent-la esdevenir "un papel fundamental para la vida de los países costaneros, que encontraban en el mar la solución natural para el desarrollo de la economía propia".² Mostra d'aquest fet és l'augment que es pot observar en moments de crisi, com succeí a les Pitiüses durant el regnat de Carles II, en el qual hi hagué un augment de l'activitat corsària.

El principal adversari que fustigà les costes de les Illes, el Principat i el País Valencià foren els musulmans. Aquests no venien forçadament del nord de l'Àfrica, sinó que es podia tractar de turcs o cristians renegats,³ els quals no era estrany que retornessin a les seves costes de naixement per assetjar-les donat el seu bon coneixement de la regió. Malgrat això, un important contingent pirata estava format per africans, amb recursos en certa mesura més limitats, que aprofitaven la proximitat dels territoris cristians, essent les terres més properes, el sud del país Valencià i les Pitiüses, les de més fàcil accés (a partir del seguiment bibliogràfic emprat, s'han localitzat almenys l'albiratge o el desembarcament de naus enemigues a les Pitiüses entre el 1493 i el 1639). La forta pressió pirata és esmentada per García Martínez de la següent forma: "en diversas ocasiones gravitó sobre el litoral valenciano la amenaza turca, el peligro más constante fue el que suponían los piratas berberiscos...".⁴ Açò, emperò, no ha de menystenir els fet que l'enemic també podia ser un adversari de la Corona, com fou Gènova o Castella en època medieval, o França, en l'època moderna.

El mitjà de transport dels pirates solia ser la galera, que podia navegar amb vela i rem, amb unes característiques que les feien molt lleugeres i ràpides.⁵ Així mateix, el sistema d'assalt dels musulmans divergia segons el seu contingent; en cas de ser important, l'assalt es feia a plena llum del dia. Per contra, en cas de voler sorprendre als nadius i/o de tenir un contingent de forces petit "los moros desembarcaban por sorpresa, sobretudo por la noche burlando la vigilancia; atacaban las casas o

2. Anna UNALI, *Marineros, piratas y corsarios en la Baja Edad Media*, Renacimiento, Sevilla, 2007, p. 21.

3. Jacques HEERS, *Los berberiscos*, Ariel, Barcelona, 2003.

4. Sebastià GARCÍA MARTÍNEZ, *Bandolerismo, pirateria y control de moriscos en Valencia durante el reinado de Felipe II*, Universidad de Valencia, Valencia, 1977, p. 21.

5. UNALI, *Marineros*, p. 38.

las aldeas aisladas, matando a hombres y embarcando a las mujeres y si podían, las cosechas".⁶

Els seus atacs eren més organitzats que els portats a terme fins al moment; es feien per mitjà de grans estols ben organitzats, el més memorable dels quals fou el que assaltà Ciutadella el 1558. Amb entre 120 i 140 galeres es posà setge a la ciutat, a la qual accediren després de vuit dies d'assetjament, cremant-la i emportant-se'n tots els supervivents, entre 2500 i 3000 persones.⁷

L'expansió del casal de Barcelona cap al País Valencià i cap a les Illes implicà un augment també de la frontera marítima amb l'Islam, i, consegüentment, amb la pirateria. Un exemple d'això es troba a la *Crònica de Jaume I* en referència als atacs d'enemics de la Corona, principalment musulms: "E pus que Eivissa fo presa, moltes vegades hi vengueren sarraïns, e, la mercè de Deu, presen-hi totavia major mal que no hi pogueren fer".⁸

A partir de la caiguda de Constantinoble el 1453 el creixent poder dels turcs començà a amenaçar el Mediterrani occidental, que fins llavors era dominat per les naus cristianes, en bona mesura catalanes, amb un component de pirateria cristià (v. g. francesos, genovesos) i de gentes del nord d'Àfrica. D'ençà principis del segle XVI les forces otomanes ocuparen Tunísia i Alger, la qual cosa significà un important canvi tant a nivell tècnic com pel nombre de vaixells que composaven els estols, per la proximitat d'un adversari més important. En aquesta línia, el major moment d'assetjament pirata fou durant l'aliança entre França i l'Imperi Otomà, entre 1542 i 1544, en la qual "les accions i saqueigs van assolir tota la costa dels països catalans".⁹

La batalla de Lepanto significà una minva destacable dels atacs, emperò no la seva fi. A una escala inferior, amb estols menys potents, l'ame-

6. HEERS, *Los berberiscos*; p. 34.

7. Agustí ALCOBERRO, *Pirates, bandolers i bruixes a la Catalunya dels segles XVI i XVII*, Barcanova, Barcelona, 2004, p. 51.

8. Bartolomé ESCANDELL BONET, *Ibiza y Formentera en la Corona de Aragón (siglos XIII-XVIII)*. Tomo I, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Oviedo, Oviedo, 2001, p. 286.

9. ALCOBERRO, *Pirates*, p. 42.

naça subsistí fins que el 1830 la ciutat d'Alger va caure sota les tropes franceses.¹⁰

Les incursions i els atacs a les costes del Principat, de les Illes i del País Valencià foren un fet sovintejat a les seves costes. Com a mostra d'això el 1529 fou derrotat i mort en combat el capità de les galeres de la Corona, Rodrigo Portuondo, a Formentera davant l'esquadra de Drub "el diable". El desastre suposà la destrucció de la petita flota que manava, vuit galeres i dos bergantins, llevat de la galera "Envidia" que aconseguí fugir-ne i arribar a Eivissa.¹¹ Un altre exemple fou el 18 d'agost de 1536 amb el bombardeig de la Reial Força d'Eivissa per dotze galeres i un bergantí, suposadament turcs i francesos.¹² Oropesa fou atacada per Barbaroja el 1536;¹³ un any abans Barba-rossa assaltà Maó; el 6 de juliol del 1543 Palamós fou saquejada;¹⁴ el 27 de juliol del 1545; vint-i-dos vaixells trucs i moros encapçalats per Gargut Arays prenen dos homes a Formentera, un bombarder galleg i un jove;¹⁵ el 1550 el pirata Dragut assaltà Cullera el 1558 Pialí destruï Ciutadella i n'esclavitzà la població;¹⁶ el 25 de juny del 1564 desembarcaren al Besòs setze galeres mores, que envestiren cap a Sant Adrià, on robaren 355 xais i segrestaren a una dona i dues criatures, a banda de cremar N'Alzina de Badalona, dos mesos més tard atacaren Mallorca i Menorca, amb molts captius;¹⁷ al 1629 desembarcaren set-cents o vuit-cents moros a Santa Eulàlia des Riu per destruir els molins de farina del riu, la qual cosa els hi fou impedida per l'artilleria del temple.¹⁸

D'altra banda el reguitzell d'incursions pirates suposà als territoris afectats un replegament de la població, una continentalització, cap a zones

10. ALCOBERRO, *Pirates*, p. 53.

11. ESCANDELL BONET, *Ibiza y Formentera*, p. 444 i 462-467.

12. ESCANDELL BONET, *Ibiza y Formentera*, p. 485.

13. GARCIA MARTINEZ, *Bandolerismo*, p. 22.

14. Jaume NOGUER, Agustí ALCOBERRO, *Pirates, corsaris i torres de moros. Passat i present de les torres de Palafrugell i de Mont-ras*, Ajuntament de Palafrugell, Palafrugell, 1998, p. 35-36.

15. Fanny TUR RIERA, *et al.*; *Corsaris*, Ajuntament d'Eivissa, Eivissa, 2007, p. 125.

16. Joan C. de NICOLÁS MASCARÓ, *Talaies i torres de la defensa costanera*, Institut d'Estudis Baleàrics, Institut Menorquí d'Estudis, Maó, 1994, p. 9-11.

17. Juan REGLA, *Bandolers, Pirates i hugonots a la Catalunya del s. XVI*, Selecta, Barcelona, 1969.

18. J. MARI CARDONA; *III. Formentera*, p. 29.

més segures de l'interior, situades en enclavaments de fàcil defensa i allunyades de la costa, com explica Català i Roca: "La paüra fa que moltes persones emigrin de determinats paratges".¹⁹ L'adveniment dels temps feu que, en minvar el perill pirata, es dividissin tornant a la zona costanera com succeí, per exemple, amb Arenys de Munt i Arenys de Mar o Premià de Dalt i Premià de Mar, al Principat. Aquesta situació, també implicà el perill de cultivar les zones més fèrtils, per mor del risc a ser *captivat* pels sarraïns, o a veure cremades llurs collites i cases, "Tenint en compte els mitjans d'atac i l'armament d'aquella època, la rendició per la força dels qui es refugiaven a la torre no es produïa gairebé mai; i els pirates, per tal de fer-se passar la ràbia de no sortir-se amb la seva, els cremaven el mas i els sembrats".²⁰ Aquest fet suposà el desapropietament i la irracionalització dels cultius segons les qualitats edafològiques.²¹ Per un altre costat la necessitat de protecció podia desviar la mà d'obra de les tasques agrícoles, com succeïa a Eivissa, on "sostreïa de fet la població lliure" de l'activitat productiva.²² En el cas illenc suposava una autarquia com a sistema d'organització de producció i la militarització de llur població lliure, essent aquesta la més prioritària i específica de les seves funcions.²³ Aquesta fuga de la població costanera podia suposar una minvada dels braços per defensar les costes i una baixada dels tributs, i per tant, una economia que permetés portar a terme una important política defensiva. A les Pitiüses, per exemple, els atacs s'afegiren a pestes i fams que suposaren una minva de la població fins arribar-ne només cinc-centes famílies en els pitjors moments a Eivissa, i el despoblament poc després de la pesta negra del 1348 de Formentera,²⁴ romanent rònega entre els segles XIV i finals del XVII. L'illa suposà des d'ençà un niu de pirates, esdevenint una frontera entre els adversaris. A Formentera els pirates podien obtenir fusta i aiguada, a banda d'algun captiu, un cas semblant al de les Illes Medes. Així mateix també suposà la llibertat per a molts captius i falsos renegats els quals trobaven amagatall en els seus boscos en baixar a l'illa, per després contactar amb Eivissa. A finals del segle XVII es repoblà definitivament l'illa de Formentera. En aquest context el temple de Sant Francesc de Formen-

19. Pere CATALÀ I ROCA, *De cara a la Mediterrània*, Dalmau, Barcelona, 1987, p. 58.

20. NOGUER, ALCOBERRO, *Pirates*, p. 74.

21. ESCANDELL BONET, *Ibiza y Formentera*, p. 262.

22. ESCANDELL BONET, *Ibiza y Formentera*, p. 261.

23. ESCANDELL BONET, *Ibiza y Formentera*, p. 261.

24. ESCANDELL BONET, *Ibiza y Formentera*, p. 43.

tera²⁵ es féu per la necessitat d'assentar a la població a l'illa i de tenir-hi una defensa, per la qual cosa el temple servia alhora de temple, baluard i plaça d'armes,²⁶ a banda de les diverses torres de defensa erigides. L'any 1738, en ser acabada, fou dotada amb 2 peces de "a 4" per llur defensa²⁷ com a finalització de llur fortificació.²⁸

Econòmicament "la pirateria norteafricana (...) tuvo claras consecuencias entorpecedoras del comercio".²⁹ L'assetjament del comerç també afectà el manteniment dels territoris, amb la presa constant de naus d'abastiment de blats, per part dels berberiscos; el mateix duc de Medinaceli afirmà el 1559 que els atacs comportaven que Catalunya i València es morissin de fam.³⁰

Un altre fet que cal tenir en compte a l'hora d'analitzar la defensa de la terra fou la presència d'enemics al cor de la mateixa. Aquest és el cas dels esclaus, a les Pitiüses, i dels moriscos, a la Península. Aquests darrers suposaven una perillosa cinquena línia al País Valencià,³¹ on foren constants els rumors d'una sublevació morisca amb el suport otomà, essent menys important al principat, on el seu nombre era considerablement inferior al del regne veí.

Un fet similar succeïa amb els esclaus sarraïns; encara al segle XVIII sorprenia als viatgers l'ús freqüent d'esclaus musulmans a les Pitiüses per les tasques del camp.³² Malgrat que Heers afirma que la venda d'esclaus era poc freqüent a la Corona d'Aragó, "los provenzales y los catalanes o los aragoneses muy poco y a veces nada".³³ El que sí que esmenta és que:

25. J. Marí CARDONA; *Formentera*, pp14.

26. Ídem.

27. Eduardo J. POSADAS LÓPEZ, *Torres y piratas en las Islas Pitiusas*, Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Conselleria de Cultura, Formentera, 1989, p. 174.

28. POSADAS LÓPEZ, *Torres y piratas*, p. 174.

29. GARCÍA MARTÍNEZ, *Bandolerismo*, p. 8.

30. GARCÍA MARTÍNEZ, *Bandolerismo*, p. 26.

31. GARCÍA MARTÍNEZ, *Bandolerismo*, p. 8.

32. Gaston VUILLIER; *Viaje a las Islas Baleares*, J. J. Olafieta, Palma de Mallorca, 2000.

33. HEERS, *Los berberiscos*, p. 158.

Únicamente en las Salinas trabajaban numerosos esclavos, sobretodo en Ibiza. En Génova se condenava a los malos sirvientes a "producir sal en Ibiza", mientras que los amos que se veían obligados a vender a los que, pese a todo, querían proteger, precisaban en el contrato que en ningún caso debían ser enviados a las Baleares.³⁴

L'ús d'esclaus sarraïns a les Pitiüses probablement es remunta a la conquesta.³⁵ Molts eren dels fets presoners en els atacs; apart dels usos privats, en els quals generalment s'encarregaven de les tasques més feixugues, també eren utilitzats per bescanviar-los per cristians captius o per enterrar els morts en cas d'epidèmia. A més a més, la necessitat de renovació podia provocar "...la actividad de armarse en "corso", con licencia real, para ir a cautivar en tierra de infieles y renovar así la mano de obra que se consideraba imprescindible...".³⁶

Malgrat els testimonis del segle XVIII, Macabich esmentà que un aixecament destacable hagués pogut fer perillar la cristiandat de l'illa, la qual cosa era un dels principals temors de la Corona, per la qual cosa arribà a ordenar la venda de tots els sarraïns al segle XVII.

D'altra banda cal esmentar les formes de defensa locals. Una de les que més interès bibliogràfic ha despert han estat les torres predials. Evolució de la masia fortificada de la baixa edat mitjana, o *domus* forta medieval, "Els seus orígens cal cercar-los en les *turres* documentades des del segle X i erigides per particulars (...), desitjosos de procurar-se la protecció que no podien esperar rebre de les autoritats públiques (...). Destinades a protegir la família camperola que vivia aïllada, els seus cultius i ramats, i el conjunt de l'habitatge també del seu entorn".³⁷ "Les torres de guaita i de defensa són, després de la masia, les construccions rurals més importants i típiques de l'època postfeudal".³⁸

Les torres predials són associades a una casa rural i a un predi agrícola.³⁹ Moltes de les torres tenen orígens medievals, i arribaren a ser so-

34. HEERS, Los berberiscos, p. 164.

35. ESCANDELL I BONET, *Ibiza y Formentera*.

36. ESCANDELL I BONET, *Ibiza y Formentera*, p. 372.

37. M. RIU et al.; *Fortaleses*, p. 202.

38. NOGUER, ALCOBERRO, *Pirates*, p. 68.

39. Joan Josep SERRA RODRÍGUEZ, *Fortificaciones rurales a l'illa d'Eivissa. Les torres predials*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Eivissa, 2000, p. 15.

vintejades al paisatge costaner de l'època. Només al Maresme hi ha constància almenys de setanta-tres torres.⁴⁰ A Eivissa es poden dividir segons la zona on es localitzen;⁴¹ per un costat hi hauria les del Pla de Ses Salines, amb un gran nombre de torres per la seva riquesa tant agrícola, és una planura amb una de les millors terres de l'illa, com salinera, per la qual, a banda de la seva proximitat a la costa de fàcil accés, eren un objectiu clar de les incursions. Per un altre costat, hi hauria la zona de Santa Eulàlia des Riu, amb un riu i terres de bon conreu; el Pla de Vila, una zona de terres al·luvials amb la major concentració de població; la zona d'Atzaró, Morna i Balàfia, poblaments antics de possible origen anterior al 1235; el quartó de Portmany, localitzant-se a la zona fèrtil de la planura homònima; i, finalment la zona nord de l'illa, amb torres situades en llocs on les terres afavorien l'establiment de la població.

Les torres predials se solien situar properes a les cases originals, davant o a un costat, a una distància entre tres i quinze metres; amb posterioritat moltes de les cases s'annexionaren a les torres. En pocs casos es localitza una torre aïllada, servint probablement de refugi col·lectiu d'un predi o d'un molí o trull.⁴²

Seguint les línies de l'estudi de Serra Rodríguez, cal distingir tres tipus de torres predials a Eivissa; el primer, i més comú, seria el caracteritzat per unes torres de forma cilíndrica o troncocònica, amb el sòcol "bastit de generalment de maçoneria de filada o ordinària, pot estar aplomat o en talús (...) Tenen generalment dues plantes amb una única cambra, totes dues cobertes de cúpula de maçoneria i plataforma accessible des de la planta superior".⁴³ A diferència de les del Principat, on la majoria de les vegades l'accés es fa per una porta oberta a una alçada important, a la qual s'hi accedia per mitjà d'una corda o d'una escala plegable, a les torres predials pitiuses "la porta d'accés es troba, llevat d'unes poques excepcions, a la planta baixa".⁴⁴ Una altra diferència a tenir en compte és que a les torres predials modernes insulars només hi sol ha-

40. JESÚS ROIG I GRAU, *Les fortificacions medievals del Maresme*, Sant Vicenç de Montalt, 2006.

41. SERRA RODRÍGUEZ, *Fortificacions rurals*, p. 18-19.

42. SERRA RODRÍGUEZ, *Fortificacions rurals*, p. 21.

43. SERRA RODRÍGUEZ, *Fortificacions rurals*, p. 28.

44. SERRA RODRÍGUEZ, *Fortificacions rurals*, p. 28.

ver dues plantes, cobertes sovint per una volta, les quals, segons Serra Rodríguez,⁴⁵ serien una influència de les torres costaneres projectades per enginyers militars al segle XVI, que tenen aquestes característiques. Per contra, al Principat l'element més comú són torres de tres alçades. El parament se solia fer en "espiga" o "espina de peix", encara que els seus fonaments es podien fer també maçoneria de filada o comuna. Generalment els murs presenten una important gruixària, entre 70 i 160 centímetres, fets amb pedra calcària i morter de calç.⁴⁶ Algunes estaven emmerletades i en alguns casos el pis anterior al superior presentava una alçada molt superior a la resta, per impedir encara més l'accés enemic.⁴⁷ A més, en el cas de les torres amb accés superior, al peu de les torres hi solia haver gran nombre de pedres petites per dificultar l'afermament d'escales o altres mitjans d'atac.⁴⁸

Les portes de les torres predials podien tenir, generalment, l'accés directe; oblic, *a priori* en torres circulars, per evitar l'exposició de l'interior en cas de trobar-se la porta obreta; i en recolze, també més sovint a les torres circulars, per les mateixes raons que en el cas anterior. També podien presentar una tronera que permetés atacar a l'adversari en cas de que aquest hagués superat la porta. A les entrades en oblic i recolze quan hom hi entra ha de trencar a l'esquerra, sent aquest costat, generalment el més desprotegit, a la vista. Totes les entrades se solien trobar cobertes per una volta de canó.⁴⁹ Tanmateix, aquestos edificis solien tenir algun respirador, a la planta superior, generalment, i troneres, com a increment de la defensa i com a respirador.⁵⁰ També solien disposar de parapets, lladroneres, cadafals, matacans i barbicanes.⁵¹

El constant risc pirata obligà a l'armament de la població, tal i com esmenta Alcoberro "La defensa de les localitats aboca també al seu armament (...). La mobilització gairebé immediata dels veïns aptes per a les armes en cas d'atac corsariens permet copsar l'existència d'estructures

45. SERRA RODRÍGUEZ, *Fortificacions rurals*, p. 102.

46. SERRA RODRÍGUEZ, *Fortificacions rurals*, p. 31.

47. NOGUER, ALCOBERRO, *Pirates*, p. 74.

48. NOGUER, ALCOBERRO, *Pirates*, p. 74.

49. SERRA RODRÍGUEZ, *Fortificacions rurals*, p. 49-55.

50. SERRA RODRÍGUEZ; *Fortificacions rurals*, p. 68-71.

51. SERRA RODRÍGUEZ; *Fortificacions rurals*, p. 78-84.

àgils de defensa popular”.⁵² En aquest sentit cal tenir en compte que les illes han estat una societat de frontera i en constant perill, ja fos pels atacs pirates, per les fams o per tot junt. Aquest fet gravà en la mentalitat eivissenca una violència i un ús de les armes⁵³ considerable que sobtava als viatgers del segle XVIII.⁵⁴ Aquest fet no cal aïllar-lo només a Eivissa, sinó que fou patent també a altres territoris. Cal destacar el següent fragment, que pot aplicar-se a l'illa “Esta violencia quedaba facilitada por la posesión general –e ilegal– de armas de fuego”.⁵⁵ Si bé cal recordar que l'illa es trobava sota el constant atac pirata i la gent havia de mester defensar-se.

Aquest caràcter bel·ligerant de la gent de la costa, s'incrementava a les Pitiüses per l'obligació dels homes lliures entre 16 i 60 anys a formar part de les milícies de la terra, els quals:

estaven lligats a les tasques productives. L'ocupació en eixes hosts, “nobles”, feines defensives –regular vigilància de l'horitzó, talaies (...)– explica, per un costat, l'esclavisme com a forma d'explotació econòmica de l'illa i, per una altre, les restants conseqüències històriques alienes, entre elles las d'estimativa social y de psicologia personal que, en dites condicions, portava al rebuig de les tasques mecàniques.⁵⁶

Per un altre costat cal esmentar els elements defensius comuns, dins dels quals cal destacar-ne l'existència d'una xarxa de talaies amb l'objectiu de vigilar les costes per donar l'alerta en cas de divisar enemics. Es tractava de punts de guaita bastits generalment per torres altes amb una estructura d'habitatge propera per la impossibilitat d'habitar-la.⁵⁷ Cal pensar que l'espai existent entre els punts d'alerta estava desboscada amb la fi de poder-se comunicar visualment amb la resta de la xarxa de comunicació, que s'endinsava terra endins, per poder alertar a tot el territori. Així mateix cal esmentar que algunes talaies comptaren, almenys

52. ALCOBERRO, *Pirates*, p. 32.

53. VUILLIER, *Viaje a las Islas Baleares*, p.260. “No era ver el arma, así cargada hasta la embocadura y bién atacada. Por eso se encuentran en todas las parroquias de Ibiza hombres mutilados; pero estos tristes accidentes no han podido curarlos del amor a las armas de fuego ni de la costumbre de cargarlas en exceso”.

54. VUILLIER; *Viaje a las Islas Baleares*.

55. Henry KAMEN, *La España de Carlos II*, Crítica, Barcelona, 1981, p. 309.

56. ESCANDELL BONET, *Ibiza y Formentera*, p. 262.

57. SERRA RODRÍGUEZ, *Fortificacions rurals*, p. 23.

a l'illa d'Eivissa, d'ençà del segle XVII amb artilleria per enfonsar les embarcacions enemigues.⁵⁸

El sistema de guaites solia estar sufragar per les universitats i poders locals, els quals, avant els elevats costos de mantenir les guaites amb vigilants constantment, implicava que a la majoria de guaites només tinguessin vigilants en haver-hi qualche rumor de proximitat enemiga.⁵⁹

La defensa es portava a terme per un seguit de guàrdies de vigilància des de talaies, guaites, i descobertes, comunicades entre sí per senyals de fum de dia, fetes amb herba seca mullada; amb foc a la nit o per un missatger. Un exemple del sistema de vigilància pot trobar-se, *verbi gratia*, quan el 1501 es guaità la flota de 17 unitats a les aigües pitiüses del pirata turc Camellí, conduïts pel renegat Jordi Andreu "mal home, que tota sa vida may ha fet sino furta per mar, lo qual es molt paysà en aquestos mars, e ha molt amenassat en aquestes illas (...) e amenassa, segons novas e letras de venir en Eviça".⁶⁰ Avant aquesta situació es manà un constant servei d'escoltes nocturnes; de descobertes, vigilància a la matinada i vespre; la revisió de les murades, tapiant les finestres obertes a la murada de la vila mitjana; increment de la vigilància sobre els captius, avituallament de gra i llenya, compra de material bèl·lic i pernoctació dins les murades de la gent del Pla de Vila i de Ses Salines.⁶¹ En el cas pitiús "Al servei nocturn de vigilància, se li deia escolta, i descoberta el que es feia solament en començar o acabar la jornada o únicament a l'hora baixa";⁶² i encara queden força locatius que n'indiquen la localització, per exemple, la talaia de Sant Joan, la Talaiaassa o Ca sa Guaita. Cal destacar, a més a més, el fet que es creà la figura del Mestre o Cap de *Guayta* per a la vigilància dels esclaus a l'illa d'ençà a la conquesta (figura que, amb la decadèn-

58. Posadas López, *Torres piratas*, p. 304.

59. Andrés DÍAZ BORRÁS, *Los orígenes de la piratería islámica en Valencia: la ofensiva musulmana trecentista y la reacción cristiana*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institución Milá y Fontanals, Barcelona, 1993, p. 211-212.

60. ESCANDELL BONET, *Ibiza y Formentera*, II, p. 436.

61. Isidoro MACABICH I LLOBET, *Historia de Ibiza*. vol. I, Daedalus, Palma de Mallorca, 1966-1967, p. 361-362.

62. Isidoro MACABICH I LLOBET, *Eivissa. Les seves institucions històriques*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1964, p. 58-59.

cia de l'ús d'esclaus musulmans esdevingué una mena vetllador de la seguretat pública).⁶³

Les primeres referències menorquines a talaies daten del segle XVI.⁶⁴ Les talaies menorquines generalment tenien tres plantes amb un magatzem a baix, per armament i vitualles, una cambra per l'allotjament dels torrers, nivell mitjà, la plataforma de vigilància i artilleria a la superior.⁶⁵

L'alerta es feia, per mitjà de foc, fumades, trets i toc d'alarma fent brao- lar corns marins.⁶⁶ Al sistema d'alarma i defensa local cal afegir-hi les comunicacions entre les urbs i illes, comunicant-se mútuament la pre- sència d'algun perill, per poder preparar llur defensa. Aquest sistema arrelava en temps medievals i llurs membres tenien l'obligació d'infor- mar-ne a les localitats veïnes i així que l'alerta es transmetés a tota la costa del Principat, València i de les Illes.⁶⁷ A més a més, es podien aliar per evitar un atacat o eliminar determinats enemics i fer més se- gura la mar. Exemple d'això és quan, *verbi gratia*, el 1449 Barcelona, Tarragona, Perpinyà, Mallorca i Eivissa es plantejaren la construcció d'una gran galera armada per a la defensa de les seves aigües costane- res⁶⁸ o quan les mateixes ciutats i illes, més Menorca, el mateix any armaren una altra galera per capturar al pirata Johan Torrelles i elimi- nar-lo.⁶⁹ Un exemple d'aquestes comunicacions es pot trobar, per exem- ple, quan s'informa que "après de dinar arribà a Barcelona correu d'Itàlia que deia com l'armada del turc era partida de Turquia ab CL galere y moltes altres celes y vaixells, que seran en nombre de CCC veles i ap- pòtaran, segons se diu, molt cavalls".⁷⁰ Aquesta protecció per mitjà de naus sovint es veia complicada, com la resta de proteccions públi- ques, per la manca de fons. Tot i això, des d'època medieval es porta- ven a terme iniciatives per lluitar contra l'adversari a la mar com, v. g., quan el 1370 el bisbe de Girona concedí indulgències a aquells que

63. MACABICH, IV, p.263

64. NICOLÁS MASCARÓ, *Talaies i torres*, p. 11.

65. NICOLÁS MASCARÓ, *Talaies i torres*, p. 21.

66. NICOLÁS MASCARÓ, *Talaies i torres*, p. 58-59.

67. BORRÁS, *Los orígenes de la piratería*, p. 211.

68. UNALI, *Marineros*, p. 50.

69. UNALI, *Marineros*, p. 177.

70. REGLÀ, *Bandolers*, p. 43.

col·laboressin amb el pagament d'una galera per la defensa de les costes.⁷¹

Un altre sistema defensiu eren les cavalleries. Aquest sistema vigent al Principat, fou implantat al Regne de Mallorca per afavorir així una defensa més ràpida i eficient. Les cavalleries eren uns organismes feudals amb funció militar i implicacions socials, econòmiques i fiscals. Eren un ens feudal organitzat per un senyor, amb l'objectiu de proporcionar una defensa especialitzada al territori.

A Menorca les cavalleries daten dels voltants del 1300, "per raó de la inseguretat del territori".⁷² L'illa d'Eivissa, per la seva banda, tot sembla indicar que en tenia tres: la de Benissomada, més tard anomenada de Labritja, constituïda el mateix any de la conquesta, el 1235, pel conqueridor Pere de Portugal, fent-ne cavaller a Pere⁷³ Cervera.⁷⁴ Les altres eren la de S'Alcúdia, erigida el 1258, i la de Peralta, del 1260.⁷⁵ En el cas eivissenc els cavallers tenien els delmes de les terres, el lluïisme i fadiga de la cavalleria i de cases a la vila d'Eivissa⁷⁶ a canvi havien de donar un servei militar a l'illa que anà augmentant al llarg del període modern.

Una altra conseqüència dels atacs pirates fou la fortificació i actualització de les viles de la costa. Al llarg del període modern poden observar-se com les ciutats i viles cerquen actualitzar les seves fortificacions avant els avenços militars dels adversaris. La Reial Força d'Eivissa aconseguí que la Corona edificqués unes noves murades que substituïren les medievals, inservibles avant les innovacions bèl·liques. El primer enginyer encarregat fou Joan Baptista Calvi, qui s'encarregà de la creació de diverses fortaleses al Principat. També es crearen diversos baluards a la costa per defensar-se de l'artilleria dels vaixells. Altres noves construccions foren, per exemple, el castell de la Trinitat i la fortalesa de Roses daten del segle XVI.⁷⁷

71. NOGUER, ALCOBERRÓ, *Pirates*, p. 22.

72. CATALÀ I ROCA, *De cara a la Mediterrània*, p. 15.

73. J. MARÍ CARDONA, 1992.

74. ESCANDELL BONET, *Ibiza y Formentera*, III/1, p. 336.

75. ESCANDELL BONET, *Ibiza y Formentera* III/1, p. 334.

76. Joan MARÍ CARDONA, "Cavalleria de Labritja. Primera part: Labritja"; *Revista Eivissa*, 24 (1993), p. 4.

77. NOGUER, ALCOBERRÓ, *Pirates*, p. 41.

Un altre element que es fortificà foren els temples. Igual que en diverses zones costaneres del Principat, com l'Empordà, les Pitiüses fortificaren la majoria dels seus temples moderns. A banda del ja esmentat de Sant Francesc de Formentera, la llunyania de la vila fortificada de la pagesia propicià la creació de temples-fortí. En aquest sentit cal esmentar les paraules que recull Marí Cardona:

Las Iglesias de la campiña situadas la mayor parte en los extremos o costa de la Isla y a donde no alcanza la protección del Castillo o Fortaleza de Iviza, se edificaron por los fieles no solo con el objeto de tener en ellas algún consuelo espiritual, sino también con el de que las mismas les sirvieran de fortines o asilo donde refugiarse de las sorpresa y avenidas de los moros, y aún conservan sobre las bóvedas de algunas de dichas Iglesias los cañones de Artillería y otras armas defensivas de que se han valido los naturales en sus ocasiones.⁷⁸

Els temples fortificats presenten uns murs gruixuts i, en el cas de Sant Antoni i Sant Francesc de Formentera, un pou a la nau. Altres, Santa Eulàlia i Sant Antoni, presenten una torre, massissa en el cas de Santa Eulàlia, per una millor defensa.

Un altre punt de la defensa del general de la població que cal esmentar són les torres costaneres. Al llarg de període modern el seu nombre es veu incrementat, en un esforç de les autoritats públiques de lluitar contra la pirateria. Tal i com expressa García Martínez al País Valencià "Las acciones piráticas obligaron a incrementar las fortificaciones costeras (...) y mejorar continuamente la red de alerta y vigilancia".⁷⁹ Aquestes torres, situades a punts estratègics de la costa servien per la seva vigilància, defensa per mitjà d'artilleria, refugi i d'alarma. Tal com s'ha esmentat més amunt, se sol considerar que l'espai entre els punts de vigilància estava desboscada per poder tenir una constant comunicació que permetés donar l'alarma a tota la regió.

Al Principat, les torres de defensa anaven a càrrec de la Generalitat i de les universitats i en algun cas d'un noble. Segle XVI, el virrei de Catalunya ordenà l'erecció de 25 torres "(...) cada torre es corresponia amb alguna altra i era servida per dos o tres individus –no mancant-hi un genet– i sovint un ca".⁸⁰ Sovint tenien tres alçades, per sota de les quals

78. Joan MARÍ CARDONA, *Illes Pitiüses, IV. Balansat*, p. 39.

79. GARCÍA MARTÍNEZ, *Bandolerismo*, p. 8.

80. CATALÀ I ROCA, *De cara a la Mediterrània*, p. 16.

algunes tenen una cisterna, com la torre de Norfeu,⁸¹ amb l'accés alçat. Igual que al País Valencià, generalment tenien una alçada que servia de magatzem d'armes, una altra d'allotjament dels torrers, i, finalment la plataforma defensiva des d'on vigilar i disposar l'artilleria.

Al País Valencià "el servei de les torres, al segle XVI, era organitzat i sostingut per la Generalitat: llur situació, entre sí, era a distàncies no menors d'una llegua ni majors de dues".⁸² Així mateix, "la construcción y mantenimiento de la defensas litorales estaba al cargo de la Generalitat, aunque en ocasiones recaía sobre los propios lugares ribereños".⁸³

Les corts valencianes de 1547, després de reiterats atacs, s'aconseguí la construcció d'un seguit de torres i talaies per a la defensa del País Valencià, localitzades principalment a la zona de Cullera, la Marina i Alacant.⁸⁴ La zona valenciana més sensible als atacs pirates. El 1554 el virrei de València ordenà actualitzar tota la xarxa defensiva de la costa del regne, des de la Torre del Sol, a la partió amb Catalunya, a la de Foradada, al límit amb Múrcia.⁸⁵ En total el País Valencià s'han comptat unes seixanta-vuit torres; a la província d'Alacant hi havia trenta-set torres,⁸⁶ a la de València tretze⁸⁷ i a Castelló divuit.⁸⁸

Les torres costaneres valencianes presenten diverses formes, emperò amb trets comuns com l'entrada a important alçada i la part inferior a aquesta massissa, amb pedra i terra. Moltes foren fetes en temps de Felip II, encara que algunes empraven fonaments romans.⁸⁹

Per la seva banda les Pitiüses dins de les torres costaneres cal distingir, per un costat, les erigides al segle XVI, de les quals se'n conserven dos,

81. Pablo de la FUENTE, *Les fortificacions reials del golf de Roses en l'època moderna*, Brau, Figueres, 1998, p. 306.

82. CATALÀ I ROCA, *De cara a la Mediterrània*, p. 15.

83. GARCÍA MARTÍNEZ, *Bandolerismo*.

84. GARCÍA MARTÍNEZ, *Bandolerismo*, p. 24.

85. GARCÍA MARTÍNEZ, *Bandolerismo*.

86. FRANCISCO G. SEIJO ALONSO, *Torres de vigia y defensa contra los berberiscos en la costa del Reino de Valencia*, Seijo, Alicante, 1978, p.12.

87. SEIJO ALONSO, *Torres de vigia*, p. 65.

88. SEIJO ALONSO, *Torres de vigia*, p. 83.

89. SEIJO ALONSO, *Torres de vigia*, p.12.

la d'Es Carregador (la qual l'any 1575, quan encara estava en construcció, la Universitat adquirí un canó per defensar-la)⁹⁰ i la de Ses Portes;⁹¹ ambdós situades al voltants de Ses Salines. L'ur funció era, principalment, de refugi pels treballadors de les salines, pagesos i pescadors. L'ur estructura:

és troncocònica sobre un sòcol cilíndric; dues plantes de cambra única cobertes de volta i plataforma coronada per un parapet seguit, comunicades mitjançant una escala de cargol semiencastrada en el gruix de la paret (...) la porta, protegida per una gran matacà practicable des de la plataforma, es troba a la planta baixa i presenta un corredor d'accés en recolze.⁹²

Per un altre costat cal esmentar les torres costaneres erigides durant el regnat de Carles III al segle XVIII. L'enginyer encarregat de la seva construcció fou Joan Ballester qui feu edificar les noves torres també troncocòniques i amb l'entrada en alçada, emperò més baixes i piramidals que les del segle XVI, avant els canvis tecnològics de l'artilleria.⁹³

La seva construcció tardana feu que només la del Pi d'es Català i la de l'església de Sant Antoni actuessin defensivament, segons Miralles.⁹⁴ Aquest fet feu que la majoria just en ser acabades fossin semiabandonades, de les catorze existents només la meitat foren armades, i passaren a ser emprades pels illencs, que, llevat a la d'Es Savinar, els hi obriren un accés a la planta baixa.⁹⁵ Posadas López afirma, per la seva banda que "quando se sonstruyeron las últimas diez torres, su efectividad desde el punto de vista de la defensa militar era cuanto menos dudosa" i diu que molts dels canons foren abandonats en deixar-se les torres per l'elevat cost de bategar-les.⁹⁶

Malgrat els intents de portar a terme una defensa apurada, es portaven a terme irregularitats; mostra d'això fou quan el 1797, avant un atac anglès a Portmany,

90. SEIJO ALONSO, *Torres de vigia*, p.173.

91. SERRA RODRÍGUEZ, *Fortificacions rurals...* p. 24.

92. SERRA RODRÍGUEZ, *Fortificacions rurals...* p. 24.

93. L. CERVERA MIRALLES, *Guía del patrimonio arquitectónico de Eivissa y Formentera*, Diàrio de Ibiza, Ibiza, 2003, p. 82.

94. CERVERA MIRALLES, *Guía del patrimonio*.

95. CERVERA MIRALLES, *Guía del patrimonio*.

96. POSADAS LÓPEZ, *Torres y piratas*, p. 177.

dias pasados entraron dos místicos ingleses en el puerto de dicho cuartón de Portmany a sacar unas embarcaciones que estaban allí fondeadas, y acudiendo los expresados torrerros a la citada torre más por forzados que tal vez que de buen grado, para disparar los cañones defensa de que no se llevasen aquellos buques allí fondeados, pero nada se hubiera conseguido a causa de cuantos cañonazos tiraron los referidos torrerros, quedaron las balas sin llegar a las orillas del mar...⁹⁷

Al llarg del període modern es pot observar un canvi important en la defensa de la costa; en un primer moment se segueix amb la inèrcia medieval d'avisar de l'arribada dels adversaris i combatre-hi a terra, emperò al llarg del període estudiat canvia aquesta concepció a intentar abatre l'enemic abans que aquest hagi tocat terra per mitjà de La construcció de les torres per artillar-les també es motiva per un canvi en la concepció de la defensa, doncs es considera millor destruir la nau abans toqui terra que fer front als invasors a terra.⁹⁸

Aquest conjunt de torres de defensa, talaies i altres sistemes d'alerta estaven, generalment, a càrrec dels organismes locals, generalitats o universitats, les quals generalment sufragaven els costos de mantenir el sistema. Aquest sistema fou vigent fins a la instauració del Decret de Nova Planta. A partir de la seva implantació els diversos cossos, torrers, talaiers... passaren a dependre del governador militar, com a membres de l'Exèrcit Reial, emperò sense estar sotmesos a la disciplina militar.⁹⁹ Aquest sistema fou vigent fins l'1 d'octubre del 1850 quan el Cos de torrers de l'exèrcit fou suprimit.

97. POSADAS LÓPEZ, *Torres y piratas*, p. 308.

98. POSADAS LÓPEZ, *Torres y piratas*.

99. POSADAS LÓPEZ, *Torres y piratas*, p. 304.

